

GEOGRAFSKE I JEZIČKE GRANICE BOSNE I HERCEGOVINE

Dževad Jahić, akademik

Dugogodišnji profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu, jedan od utemeljivača Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti i njen potpredsjednik

U radu se razmatraju ključna teorijska pitanja lingvističke geografije kao istraživačkog metoda u lingvistici i u vezi s tim daje opća slika jezičkih i unutarnjih dijalekatskih granica Bosne i Hercegovine s obzirom na mogućnosti i vjerovatnoću djelovanja geofizičkih faktora na uspostavljanje i čuvanje tih granica. U tom metodološkom pristupu prostor Bosne i Hercegovine ukazuje se kao jezička prostorna cjelina čija cjelovitost se vidno podudara i sa njegovom geofizičkom cjelovitošću.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, bosanski jezik, dijalekatske granice, lingvistička geografija, lingvistički atlas, horizontalno diferenciranje jezika, izoglosa, snopovi izoglosa, jezički centar, jezička periferija, jezičko jezgro, vertikalno diferenciranje jezika, nizijski govori, visijski govori, stočarski govori, ratarski govori*

GEOGRAPHIC AND LANGUAGE BORDERS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Dževad Jahić, academician

A longtime professor at the Faculty of Philosophy in Sarajevo, one of the founders of the Bosniak Academy of Sciences and Arts and its Vice President

This paper discusses the key theoretical issues of linguistic geography as a research method in linguistics and in relation to this gives a general picture of the linguistic and internal dialectical boundaries of Bosnia and Herzegovina considering the possibility and probability of the action of physical-geographical factors on the removal and preservation of these boundaries. In this methodological approach, the territory of Bosnia and Herzegovina is referred to as a linguistic spatial entity whose integrity visibly matches with its physical-geographical integrity.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Bosnian language, dialectical boundaries, linguistic geography, linguistic atlas, horizontal language differentiation, isogloss, isogloss bundle, language center, language peripherals, linguistic core, vertical language differentiation, lows' tongue, highs' tongue, livestock husbandry tongue, farming tongue*

UVOD

INTRODUCTION

U lingvističkoj nauci još od sredine XIX stoljeća, konkretnim istraživanjima i izradom prvih lingvističkih atlasa, u Francuskoj i Njemačkoj je aktuelizirana, odranije samo donekle poznata i kartografskom građom nepotvrđena, tijesna veza između geografskih, tačnije geofizičkih, i jezičkih, tačnije dijalekatskih granica. U zamahu same evropske lingvističke misli XIX stoljeća desilo se, pored snažne komparativističke odnosno kontrastivne analize građe najprije latinskog jezika i sanskrita i utvrđivanja zajedničkog indoevropskoga korijena i utemeljivanja indoevropistike, da su započela istraživanja u oblasti lingvističke

geografije, čiji rezultati krajem XIX stoljeća predstavljaju svojevrsan fundament za širenje i produbljivanje istraživanja jezičkih landšafta lingvogeografskom metodom, istraživanja koja su za lingvističku teorijsku misao XX stoljeća bila jedna od najvažnijih i, da kažemo, najsloženijih i naučno najzahtjevnijih. Naime, nakon izrade većega broja lingvističkih atlasa ne samo u Francuskoj i Njemačkoj nego i puno šire u Evropi i u Rusiji odnosno Sovjetskom savezu, lingvistička teorija u oblasti tzv. horizontalnoga diferenciranja jezika, odnosno proučavanja i tumačenja uzroka i zakonomjernosti nastanka, razvoja i mijenjanja jezičkih odnosno dijalekatskih granica, veoma je uznapredovala. Došlo se do krupnih otkrića i saznanja o tome kako se formiraju jezičke granice, šta se dešava na širim međuprostorima tih granica, šta u stvari u jezičkom smislu čini te granice, kako se formiraju i koje su odlike tzv. snopova izoglosa, a potom kako se ti snopovi grupišu, zgušnjavaju ili razrjeđuju, pod utjecajem kojih sve unutarlingvističkih i kojih sve vanjezičkih faktora dolazi, dakle, do formiranja i relativnoga stabiliziranja jasnijih jezičkih i dijalekatskih granica.

I TEORIJA LINGVISTIČKE GEOGRAFIJE

I THEORY OF LINGUISTIC GEOGRAPHY

Teorija lingvističke geografije došla je do sljedećih saznanja:

Prvo. Teritorijalno diferenciranje jezika predstavlja jednu od osnovnih zakonomjernosti razvoja jezika uopće. To je u stvari pojava da se jezička dinamika, kao osnovna unutarjezička zakonomjernost, konkretno ostvaruje odnosno događa i odražava na konkretnom prostoru i da unutarjezičke centrifugalne i centripetalne sile imaju svoje specifične reflekse na određenim konkretnim dijalekatskim ili jezičkim prostorima. U tome procesu mijenjanja i stvaranja kvantitativnih jezičkih jedinica odnosno kvalitativnih jezičkih razlika presudnu ulogu igra veličina jezičkoga ili dijalekatskoga prostora i uopće komunikacija govornika jezika ili dijalekata unutar toga prostora.

Drugo. U smislu prethodno rečenog, na svakom jezičkom prostoru postoje dva određenja, dvije pojave, dvije jezičke konfiguracije. Jedna je ona koja je središnja i koja se naziva jezičkim jezgrom. To je glavni dio nekoga jezičkoga prostora koji u stvari predstavlja njegov centar, jezgro ili žarište. Ovaj treći termin ukazuje na to da je taj dio prostora u stvari „glavni“ u pogledu toga što on svojim jezičkim potencijalima, obilježjima i unutarnjom razvojnom dinamikom neprestano djeluje na okolni prostor šireći svoje jezičke osobine oko sebe, na tzv. periferijske, odnosno okolne prostore. Tako se formiraju pojmovi jezičkog centra i jezičke periferije, pri čemu se jezički centar uvijek razaznaje na svakom jezičkom prostoru i razaznaje se njegov odnos prema jezičkoj periferiji. Druga jezička cjelina jeste jezička periferija, na koju se, ili po kojoj se, kako rekosmo, različitim tempom šire osobine iz centra, iz jezičkoga jezgra.

Treće. Centar i periferija kao cjelina sačinjavaju jedan konkretni jezički ili dijalekatski prostor. Granice do kojih on doseže jesu granice dopiranja tipičnih jezičkih crta toga prostora. Te jezičke crte dopiru do drugoga jezičkoga prostora sa kojim graniče. To podrazumijeva preciznije definiranje i samih međujezičkih i međudijalekatskih granica.

Četvrto. Jezičke odnosno dijalekatske granice postoje i njih je moguće preciznije definirati odnosno utvrditi šta konkretno one predstavljaju, šta ih u stvari formira i šta uopće znače linije na dijalekatskim kartama i kako se one i na osnovu čega se one utvrđuju.

Peto. Formira se i jasnije definira pojam *izoglose*, tj. linije koja obilježava rasprostiranje konkretne jezičke crte odnosno pojave. Pošto jezici ili dijalekti u svojim sistemima, dakle u unutarlingvističkom smislu, obiluju konkretnim fonetskim, morfološkim, prozodi-

jskim i leksičkim osobinama, svaka od tih osobina čini jednu izoglosu, jednu granicu odnosno liniju koja obilježava prostiranje te osobine. Tako dolazi do definiranja najširega pojma *izoglosa*, a onda i definiranja užih pojmova *izofona* (linija ili granica fonetske osobine), *izomorfa* (linija ili granica morfološke osobine), *izotona* (linija ili granica akcenatske osobine), *izoleksa* (linija ili granica leksičke osobine) itd.

Šesto. Utvrđuje se da se izoglose na konkretnom prostoru ne ponašaju samostalno odnosno izdvojeno od drugih izoglosa, već da se one ponašaju „grupno“ odnosno usistemnjeno. Na taj način formira se pojam *snopa izoglosa*, što znači da izoglosa nije nikad izdvojena i sama već da se ona sa drugim izoglosama grupiše u tzv. snopove izoglosa. To grupisanje nije na planu samo izofona npr., već je ono na planu grupisanja različitih jezičkih crta i na više unutarjezičkih nivoa; znači da se izofone, izomorfe, izotone i izolekse grupišu u snopove izoglosa.

Sedmo. Upravo ti snopovi izoglosa i čine ono što se tradicionalno naziva dijalekatskom odnosno jezičkom granicom. Te granice predstavljene su na dijalektološkim kartama, u dijalektološkim atlasima, odnosno lingvističkim atlasima, a savremena lingvistička nauka danas raspolaže ogromnim brojem tih lingvističkih atlasa. To znači da sve ono što je na karti predstavljeno različitim linijama i što čini neke granice, to su u stvari snopovi izoglosa, koji ni u kojem slučaju nisu tako usko locirani, kako su iz praktičnih razloga morali biti predstavljani na kartama.

Osmo. U tome smislu lingvistička nauka dolazi do saznanja da su dijalekatske granice konkretno na terenu u stvari mnogo šire nego što se to predstavlja na kartama iz čisto praktičnih i tehničkih razloga. Tako se govori o širini odnosno stvarnom rasprostranju dijalekatskih granica, za koje bi se moglo reći da se pružaju na prostoru širine od 10 do 50 kilometara, naravno sa mogućim odstupanjima ispod i iznad tih omjera, ali samo u rijetkim i vanlingvistički ekstremnim prilikama.

Deveto. Upravo vezano za tu raširenost dijalekatskih granica, nisu uopće rijetke pojave da se na tim granicama dešavaju procesi koji se svode na to da mnoge jezičke crte nerijetko „preskaču“ svoje matične govorne prostore i „uskaču“ u druge susjedne prostore, tj. nisu nepoznate tim prostorima sa kojima se dotiču odnosno graniče, pri čemu se njihova koncentracija ipak zadržava na prostorima matičnih jezgara odnosno dijalekata i čija zgusnutost sa drugim zajedničkim crtama nikada ne dolazi u pitanje.

Deseto. Dijalektološke karte predstavljaju u stvari veliki broj jednih na druge naslojenih pojedinačnih izoglosa, kroz koje, sistemom prozirnosti grafo-folija, „progledava“ cjelovitija slika dijalekatskoga prostora oivičenoga granicama, tj. snopovima izoglosa.

Zakonomjernosti ovako predočenih i terminološki definiranih procesa horizontalnih jezičkih raslojavanja događaju se kao zakonomjernosti u tzv. normalnim ili „prosječnim“ jezičkim prilikama, odnosno na prostorima na kojima se ne dešavaju neki „dodatni“, radikalniji vanlingvistički procesi, koji na svoj način ili ometaju ovakva funkcioniranje jezika, ili ih usporavaju odnosno ubrzavaju. Naravno da se tu radi o udjelu tzv. vanlingvističkih faktora, koji djeluju na jezik i njegov razvoj. Pojednostavljeno, ti faktori dijele se na dvije vrste. Prvi faktori su geografski, odnosno fizičkogeografski. Drugi faktori su historijski, vezani za povijesna zbivanja sa etnosom ili etnosima odnosno jezičkim grupama ili zajednicama na konkretnim jezičkim prostorima.

Kad je riječ o prvom vanlingvističkom faktoru, geografskom, stvari u lingvističkoj teoriji stoji ovako. Polazi se od aksioma da geografski odnosno fizičkogeografski faktori neposredno utiču na formiranje jezičkih odnosno dijalekatskih granica. To odgovara lahko shvatljivoj pojavi da geografske granice odnosno fizičkogeografska obilježja prostora

neposredno utiču na jezičku komunikaciju, odnosno ili na intenziviranje kontakata ili na smanjivanje, pa i potpuno prekidanje, kontakata između govornika odnosno nosilaca jezika ili dijalekata. To se najočitiije ogleda u granicama između samih jezika, što je pojava koja retrogradno djeluje na smanjivanje kontakata govornika dvaju jezika zato što se oni među sobom ne mogu razumjeti, jer su to strukturno, tipološki i sl. već formirani različiti jezici. Sa dijalektima i dijalekatskim razlikama unutar pojedinih jezika i jezičkih prostora, međutim, događaju se složenije i za nauku interesantnije stvari. Konkretno, fizičkogeografske karakteristike dijalekatskoga prostora direktno utiču na formiranje oštrijih ili manje oštirih dijalekatskih razlika, granica odnosno snopova izoglosa. U tom smislu lingvistička geografija, kao jedan od dominantnih lingvističkih metoda, ali i jezičkih teorija, otkriva, tumači, objašnjava kako ti fizičkogeografski faktori utiču na jezičke odnosno dijalekatske pojave, tačnije na unutarnje diferenciranje jezičkih prostora. Pri tome se najprije imaju u vidu veliki planinski lanci, visoke i prostrane planine u njihovim sklopovima, kakav je npr. slučaj sa našim balkanskom prostorom i Dinarskim masivom, sa jedne strane, i Alpskim masivom, sa druge strane, ili istočnobalkanskim planinskim masivima, sa treće strane, koji bi u principu mogli uticati na formiranja dijalekatskih, pa i širih jezičkih granica. Sve se svodi na teorijska saznanja da koliko su planinski masivi oštiriji, prostraniji, toliko se sa jedne i sa druge njihove strane formiraju dublje jezičke granice, zbog toga što se tim masivima prekidaju ili onemogućuju kontakti među govornicima dijalekata u sklopu zajedničkog šireg jezičkoga prostora. Dakle, u principu, sa jedne i sa druge strane krupnih planinskih masiva formiraju se i jezičke granice. Na drugome mjestu kao fizičkogeografski faktor javljaju se i vodene površine, prije svega velike rijeke i jezera, pri čemu su naročito rijeke, pa ponekad čak i ne tako velike, glavni uzroci formiranja jezičkih granica. To se dešava onda kad nastanjenici jedne i druge obale nemaju intenzivnije kontakte, ali i onda kad se rijeke poklapaju i sa nekim drugim granicama, prije svega administrativno-državnim, o čemu će još biti riječi. Kao treći fizičkogeografski faktor koji utiče na jezičke granice i formiranja govornoga prostora predstavljaju velike nizije odnosno ravnice, koje u principu smanjuju jezičke razlike i preko kojih izoglose idu u vrlo razmaknutom, razuđenom, razrijeđenom vidu. Naime, na takvim prostorima rijetke su izrazitije dijalekatske granice zato što oni uglavnom predstavljaju kompaktne dijalekatske cjeline i na njima je šira komunikacija olahkšana, a što se vezuje i za sam način života pripadnika dijalekata, njihovo bavljenje intenzivnim ratarstvom, za razliku od brdskoga stočarskog stanovništva, o čemu će, u smislu izvjesnih razlika i u jezičkom pogledu, također biti riječi.

Kad je riječ o drugom vanlingvističkom faktoru, onom historijskom, u teoriji lingvističke geografije on je važan jer ima posrednu vezu sa geografskim faktorom, s jedne strane, ali i bez toga on je nezaobilazan u sagledavanju formiranja jezičkih granica. Polazi se naime od jedne historijskolingvističke aksiome da su jezičke granice dijelom odraz i „historijskih granica“, odnosno da su dijalekatske granice uveliko rezultat odnosno odraz i samih tih „historijskih granica“, tačnije historijskih kretanja i događanja tijesno vezanih za etnose koji govore određenim jezicima i njegovim dijalektima. Ti historijski faktori odnose se prije svega na porijeklo etnosa, njegova kulturna, religijska i druga obilježja, na historijske pravce kretanja toga etnosa, njegovoga teritorijalnoga širenja ili sužavanja, njegove unutarnje migracione dinamike, kontakata sa drugim etnosima, njihovim kulturama i jezičkim odlikama, različitim interferencijama u tom smislu itd. Kad je riječ o historijskim faktorima koji utiču na formiranje jezičkih granica, onda se tu prije svega radi o veoma važnom odnosu između državno-administrativnih i jezičkih granica. Naime, lingvistička teorija, a i sama lingvogeografska teorija, pogotovu njena istraživačka praksa, da tako

kažemo, nedvosmisleno ukazuju na tijesnu vezu između ovih vrsta granica i jezičkih granica. Pri tome se ima u vidu i posredna veza opet sa geografskim granicama, jer je poznato da se i državne i unutarnje administrativne granice nerijetko formiraju shodno i određenim geografskim i geofizičkim regionalnim faktorima, koji, kako smo vidjeli, direktno djeluju na formiranje jezičkih granica. Na taj način ove dvije vrste faktora, geografski i historijski faktor, u stvari zajedno, u cjelini, djeluju i na formiranje jezičkih razlika odnosno jezičkih i dijalekatskih granica.

II JEZIČKE GRANICE BOSNE I HERCEGOVINE

II LANGUAGE BORDERS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Postavlja se ovdje pitanje kako se ovako obrazložen teorijski pristup oslikava na konkretnim prilikama i uzrocima formiranja jezičkih granica unutar Bosne i Hercegovine, pa i granica koje se tiču cjelovitosti bosanskog jezika u odnosu na susjedne, više nego srodne, južnoslavenske jezike, srpski, hrvatski i crnogorski. To je svakako vrlo složena problematika, na čije ćemo tek neke elemente ovom prilikom ukazati. Pri tome ćemo djelimično pokušati razdvojiti čisto geografske faktore od onih historijskih, ali će to zasigurno u našem balkanskom i bosanskohercegovačkom slučaju biti vrlo teško postići, jer se na ovim našim prostorima ta dva, i inače uzajamno vezana, faktora na poseban način isprepliću. Zapravo na način za koji evropska lingvistička geografija i uopće lingvistička dijahronijska metodologija i teorija nisu iznašli pouzdanije modele za njeno cjelovitije i utemeljenije razumijevanje i tumačenje. U tom smislu ovaj prilog je i za autora svojevrsan izazov, ali izazov koji ipak ne može imati prevelike ambicije upravo zbog toga spomenutog raskoraka između složenosti balkanskih jezičkih diferenciranja i interferencija i same objektivne neizgrađenosti ili nespremnosti lingvističke teorije da te pojave detaljnije istraži i objasni.

Prostor Bosne i Hercegovine u jezičkom smislu valja najprije posmatrati sa dijahronijskog aspekta, tj. kao prostor u njegovoj teritorijalnoj dinamici horizontalnoga diferenciranja, čak i bez obzira na specifične historijske okolnosti kroz koje je prolazio. Onoliko koliko je lingvistička nauka uspjela doprijeti u jezičku prošlost ovoga prostora, da tako kažemo, ovdje se govori o ilirskom jezičkom supstratu, koji je sam po sebi složen. Ali na tu njegovu jednojezičku supstratsku podlogu nadodaju se i drugi vidovi jezičkih kontakata, pri čemu se radi o kontaktima sa tračkim jezikom, zatim keltskim i arijanskogotskim, pa se tako taj supstrat javlja kao vrlo slojevita historijska jezička odnosno govorna pojava (bez pisanih tragova) u kojoj ipak dominira najizrazitija jezička podloga, a to je ilirska. Nakon VII stoljeća, postupnim naseljavanjem slavenskih odnosno južnoslavenskih plemena na Balkan, jezička situacija biva još složenijom, jer dolazi do kontakata između spomenutog složenoga balkanskog supstrata i južnoslavenske jezičke fizionomije, koja je i sama u mijenjaju i kretanjima, ne samo s obzirom na njenu podjelu na manji istočni i veći zapadni dio, iz kojega se kasnije razvijaju zapadnojužnoslavenski balkanski jezici. Vrijeme između X i XV stoljeća je vrijeme srednjevjekovnih gibanja i relativnih jezičkih stabiliziranja na ovome prostoru, koja se prije svega odnose na dijalekatsko dijeljenje širega prostora na čakavsko, kajkavsko i štokavsko narječje, od kojih je ovo treće zauzimalo najveći prostor, računajući tu i njegovo središte, prostor srednjevjekovne Bosne i Huma. Dakle, već od srednjeg vijeka Bosna i Hum predstavljaju jezički kompaktan prostor, nerazdvojen dubljim dijalekatskim granicama niti granicama strukturno krupnijim, a na ovim prostorima dominira tzv. zapadna štokavština, sa ikavskim

refleksom jata i šćakavštinom, štokavština koja se dolinama rijeka Bosne i Neretve graniči sa istočnijim područjem na kojem ipak prevagu nosi ijekavski refleks jata. To je onaj poznati bosansko-humski križ, koji čine tri zapadnoštokavska i jedan istočnoštokavski srednjevjekovni dijalekt, vertikalnom linijom rijeka Bosne i Neretve razdijeljeni na ikavski i ijekavski prostor, a horizontalnom linijom podijeljeni na sjeverni dio, koji je bio šćakavski (*šćap, ognjišće*), i južni dio, koji je bio štakavski (*štap, ognjište*). Na taj način se refleks jata i refleks starih praslavenskih grupa *stj, zdj, skj, zgj* javlja glavnim kriterijem i prepoznaticom diferenciranja bosansko-humskoga prostora na četiri njegove uže cjeline. Međutim, te četiri njegove uže cjeline ne dovode u pitanje dijalekatsku štokavsku (zapadnoštokavsku i dijelom novoštokavsku) kompaktnost i ujednačenost ovoga prostora.

Nastanak i širenje bosanske srednjevjekovne države, od njenih prvih banova, preko bana Kulina, sve do Tvrtka Drugog Kotromanića, već predstavlja historijski faktor koji središnji balkanski jezički prostor putem unutardržavne komunikacije čini još kompaktnijim, što na najbolji način pokazuju srednjevjekovne povelje bosanskih vladara, od Kulinove iz 1189. do posljednje bosanske povelje Stjepana Tomaševića iz 1461. godine, oslikavajući šire prihvaćeni i svima razumljivi govorni, narodni jezik države Bosne, koji se mogao formirati i razvijati samo na ovome svome matičnome prostoru i ni na jednom drugom i koji je i temelj za nastanak pisanoga bosanskog jezika još u srednjem vijeku. Prvobitna dijalekatska slika srednjevjekovne Bosne u formi bosansko-humskoga križa predstavlja njeno etničko-jezičko predmigraciono stanje, jer počev od XVI stoljeća bh. teren, u vremenu od nekoliko vijekova pripadnosti Osmanskome carstvu, biva podvrgnut kontinuiranim migracionim gibanjima i preturanjima, u kojima se prvobitna jezička slika uveliko mijenja. U grubim crtama, ovdje se radi o širenju južnih novoštokavskih ijekavskih govora prema sjeveru i sjeverozapadu, govora u XIX vijeku određenih kao vukovsko *južno najrjeđe*, koje se odlikuje ijekavskim refleksom, štakavizmom, novom četveroakcenatskom sistemom, sedmočlanim padežnim sistemom itd. Bez obzira čak i na ta intenzivna migraciona kretanja stanovništva sa dinarskoga juga ka posavskome sjeveru i sjeverozapadu, znači kretanja iz planinskih stočarskih krajeva prema ravničarskim, izrazito ratarskim prostorima sa plodnom zemljom, prvobitna dijalekatska srednjevjekovna slika i do dana današnjeg čuva svoje osnovne konture. To su odlike dijalekata bosanskog jezika koje se čuvaju i otkrivaju pri dubljim i detaljnijim istraživanjima i posmatranjima, o čemu još uvijek ne postoji pouzdanija dijalektološka literatura. Stare dijalekatske crte čuvaju se u govornom supstratu naročito na leksičkom planu, a potom i na fonetsko-akcenatskom, što pokazuje da se jezičke odnosno dijalekatske promjene uvjetovane vanlingvističkim etničkomigracionim faktorima ne događaju baš tako brzo, da one ne mijenjaju radikalno prvobitnu govornu sliku, već da se one na tu prvobitnu sliku naslojavaju, pa se tako dijalekti bosanskog jezika javljaju kao vrlo složeni i slojeviti govorni tipovi koji zahtijevaju dublja naučna istraživanja i tumačenja od onih uobičajenih opisnih sinhronijskih dijalekatskih obrada. Interesantno je to da do dana današnjega rijeke Bosna i Neretva još uvijek predstavljaju širu granicu između ijekavskih (istočnih) i ikavskih (zapadnih) govora, ali naglašavamo u njihovom složenom supstratsko-migracionom obliku. Zanimljivo je također i to da geofizička podjela bh. terena na južni planinski dinarski i sjeverniji, „manje planinski“, i idući ka Savi sve više ravničarski dio, da taj podjela još uvijek čuva grubu supstratsku govornu fizionomiju i porijeklo južne štakavštine u odnosu na sjevernu šćakavštinu. Južni dio bh. prostora ima *štap, štene, kosište*, a sjeverni u svome govornome dijalekatskome supstratu još čuva *šćap, šćene, kosišće*.

III VANJSKE I UNUTARNJE GEOGRAFSKE I JEZIČKE GRANICE

III EXTERNAL AND INTERNAL GEOGRAPHIC AND LINGUISTIC BORDERS

Šta znače vanjske fizičkogeografske granice Bosne i Hercegovine u odnosu na same jezičke granice, odnosno i same državne granice u odnosu na same jezičke i dijalekatske granice, a šta znače unutarnje geografske i uže administrativno-regionalne granice za uspostavljanje i samih jezičkih odlika odnosno razlika i unutar-dijalekatskih granica?

Odmah da kažemo da se tu ne mogu očekivati jasnija i dosljednija poklapanja i međuzavisnost. Ne mogu se očekivati zbog specifičnih izrazito dinamičnih vanlingvističkih, prije svega migracionih, faktora koji mijenjaju tu sliku. Ali isto tako treba konstatirati i to da tih „poklapanja“ i uzajamnih veza ipak ima i one se odražavaju u dubljim slojevima dijalekatske slike bh. prostora, samih njegovih dijalekata i govornih skupina, a odražavaju se ipak na svoj način i na same unutarnje dijalekatske granice odnosno spomenute snopove izoglosa. Da naglasimo odmah da su snopovi izoglosa unutar bh. prostora izrazito razučeni i razrijeđeni, upravo zbog snažnih djelovanja spomenutih vanlingvističkih faktora mijenjanja jezičkih i dijalekatskih odlika i njihovih unutarnjih odnosa.

Zadržat ćemo se najprije na vanjskim, širim odnosno okvirnim granicama. Kako je poznato, Bosna i Hercegovina je u građi svoga terena specifična zemlja na čitavome prostoru Balkana. Ona je u fizičkogeografskom smislu homogena u odnosu na susjedne prostore i zemlje jer je od tih prostora dijele jasne, stabilne i trajne prirodne granice, što se prije svega odnosi na rijeke Drinu, Savu, Unu, Cetinu i Trebišnjicu. Takav fizičkogeografski fakt pretpostavlja postojanje jedne geografske, ali ne samo geografske, cjeline, koja čuva svoju cjelovitu fizionomiju, za koju se po zakonomjernostima etničkih i jezičkih gibanja vezuje sve ono što prati bosanski etnos i njegov jezik. Ova prva geografska okolnost zapravo dobrim dijelom utiče na formiranje vanjskih granica države Bosne i Hercegovine, ali ne samo to. Ta fizičkogeografska okolnost utiče i na jednu veoma važnu zakonomjernost u formiranju jezika na ovim prostorima. To je zakonomjernost jezičke matičnosti prostora. To znači da je ovdje riječ o prostoru na kojem se kroz historiju formira jezičko jezgro, koje kontinuirano djeluje na periferne prostore, ali uglavnom sve do ovih spomenutih riječnih granica. Pri tome bh. prostor u jezičkom smislu nikada nije predstavljao prostor na koji se šire odlike nekih drugih jezičkih žarišta izvan ovih spomenutih granica. Sve što se u jezičkom smislu formiralo kao matica nastajalo je i širilo se ovdje, na centralnom balkanskom prostoru i u okvirima štokavštine zapadnijega tipa. Bosna i Hercegovina jezički ne predstavlja prostor na kojem se granaju osobine iz drugih prostornih i državnih matica, Srbije i Hrvatske savremenim jezikom rečeno, već njegove autentične odlike imaju svoje odnose prema drugim prostorima, imaju kontakte sa tim prostorima i u čisto etničkom, konfesionom i u nacionalnom smislu. Ali ona nije prostor koji „uvozi“ jezičke odlike sa istoka ili sa zapada. To nauka zna, ali to znanje nije dovoljno da spriječi mnogobrojna manipuliranja bh. jezičkim prostorom, konstruiranja, zamjene teza, čiji je krajnji cilj uvijek bio negiranje bh. prostora kao geografske, historijske, državne i jezičke cjeline. Dakle, Bosna je u čisto fizičkogeografskom smislu jedinstvena i cjelovita kao što je jedinstvena i cjelovita i kao jezički prostor. Taj prostor se svojim spomenutim odlikama sklapao sa historijskim zbivanjima i okolnostima i „potpomognut“ tim historijskim okolnostima čuvao svoju matičnost i prepoznatljivost u čisto prostornom jezičkom smislu, čak i bez obzira na općepoznata svoja višereligijska i višetnička obilježja.

Osim ove „hidronimske“ okolnosti ovičenosti bh. prostora postoji i druge fizičkogeografske okolnosti koje se na svoj način uklapa u ovu prvu, bh. prostor također

čineći kompaktnim i nerazdjeljivim. To je okolnost da se njena teritorija drži u jedinstvu sistema planinskog lanca od Grmeča i Dinare do južnijih planina na granici prema Srbiji i Crnoj Gori. U tom smislu značajnu ulogu ima i povezani sistem planina i visokih polja koja se protežu od sjevera do juga, ispod kojih se akumuliraju sve vode tekućice odnosno rijeke: Drina, Neretva, Bosna, Krivaja, Ukrina, Usora, Vrbanja, Lašva, Vrbas, Pliva, Unac, Sana, Una, kao i njihove brojne pritoke. Sve te rijeke praktički ili predstavljaju linije pružanja širih snopova izoglosa vanjskih granica, ili uže ili šire snopove izoglosa formiranja unutarnjih jezičkih odnosno dijalekatskih granica Bosne i Hercegovine. Sve se to naravno oslikava u jednom specifičnom slojevitom vidu. Te granice, naime, nisu dostupne utvrđivanju i preciziranju „na prvi pogled“, jer su to jezičke, a ne neke druge „egzaktnije“ granice. To su relativne vanjske i unutarnje dijalekatske granice bh. prostora, zato što se tome geografskom faktoru dodaju druge vrste vanlingvističkih faktora, a to su one etničke, najšire rečeno historijske. U našem slučaju one su prije svega migracione. Ali i kad su prije svega migracione, na bh. prostoru čuva se jezički kontinuitet zapadne štokavštine i genetska veza sa srednjevjekovnim formiranjima govora i dijalekata. To se posebno otkriva kod stanovništa koje čuva bosanski etnički kontinuitet, počev od bogumilskoga, preko kontinuiteta iz vremena osmanske vladavine, do današnjeg vremena, u kojem se jasno formira etnos koji kroz svoju pripadnost bosanskom jeziku iskazuje i svoju matičnu pripadnost Bosni, svjedočeći o bosanskom neprekinutom jezičkom kontinuitetu, a to znači i historijskom kontinuitetu i kulturnom kontinuitetu.

Najizrazitije jezičko ovičenje u smislu formiranja vanjskih jezičkih granica Bosne i Hercegovine predstavljaju njegove veće rijeke, a to su prije svega Sava i Drina. Sava je sjeverna granica prema posavskim šćakavskim, pa dijelom i kajkavskim govorima, a Drina prema istočnijim ekavskim govorima. Idući od Drine prema zapadu, rijeke Bosna i Neretva, kako smo već rekli, predstavljaju važnu unutarnju vertikalnu granicu između prvobitnoga ijekavskoga (istočnog) i ikavskoga (zapadnoga) refleksa jata, što i danas u govornim supstratima ostavlja svoje vidne tragove. Međuriječje Bosne i Vrbasa je prostor izrazitijih očuvanih zapadnoštokavskih crta, gdje prije svega idu i ikavizam i šćakavizam, dok međuriječje Vrbasa i Sane također uokviruje zapadnobosanski govorni tip, po mnogim osobinama drukčiji od prethodnog istočnijeg srednjobosanskog. Rijeka Una predstavlja najzapadniju riječnu granicu prema Hrvatskoj i prema jugozapadnijem kvarnerskom ili dalmatinskom zaleđu, pretežno čakavskom, što se odnosi i na Cetinu, dok i puno jugoistočnija Trebišnjica predstavlja širu jezičku granicu prema štokavskim govorima dubrovačkoga zaleđa, dijelom čakaviziranim širenjem čakavskim dijalekatskih crta duž jadranske obale. Interesantno je i to da pritoke glavnih spomenutih rijeka na užim govornim prostorima dobrim dijelom predstavljaju i šire međugovorne granice unutar poddijalekatskih cjelina bosanskog jezika. Tako npr. Lim, kao desna pritoka Drine, i Prača, kao lijeva pritoka Drine, unutar ijekavskošćakavskih istočnobosanskih govora formiraju širu granicu dijeleći te govore na sjeverne, po osobinama bliže sjevernijim i zapadnijim bosanskim govorima, i južne, bliže istočnohercegovačkim govorima. Čak i pritoke tih rijeka u slučajevima nekih izoglosa predstavljaju granice između rasprostiranja dvije različite dijalekatske crte, kakav je slučaj sa Biošticom ili sa Željeznicom, ili sa jednom i sa drugom Rakitnicom (pritokom Prače i pritokom Neretve), a da spomenemo i pritoke Bosne Krivaju i Fojnicu, koje također predstavljaju šire granice unutar južnoga, fojničkoga poddijalekta itd., itd.

Općepoznato je da se dinarski planinski masiv pruža pravcem sjeverozapad-jugoistok i da se veliki broj planina toga masiva nalazi u južnijem dijelu naše zemlje. Kako se ide prema sjeveru i sjeverozapadu, planine su manje i niže pri čemu postupno prelaze u blago

valoviti i ravničarski prostor. Ta geofizička okolnost uvjetovala je pravce kretanja migracija iz južnih i jugoistočnih dinarskih žarišta prema ravnijem sjeveru i sjeverozapadu. Ovdje se, međutim, postavlja pitanje da li visoke bosanske i heregovačke planine djeluju na formiranje nekih jezičkih granica i da li se i u ovom našem bh. slučaju može govoriti o faktoru planinskih masiva, koji po saznanjima lingvističke geografije formiraju jezičke granice. U našem slučaju, međutim, ne radi se o uobičajenoj situaciji gdje planine zaista predstavljaju izvjesne dijalekatske granice upravo zbog historijskih okolnosti pravca kretanja spomenutih migracija sa planinskoga juga ka ravničarskom sjeveru. Naime, kad je riječ o pravcu kretanja tih migracija, valja reći da je on usmjeren, kako se to obično u našoj dijalektološkoj literaturi kaže, okomito na planinske masive i grebene, da te migracione struje prelaze preko tih planina ili se kreću pravcem jugoistok-sjeverozapad, pravcem pružanja dinarskoga planinskog sistema. U tom smislu bismo zaključili da visoke planine u principu u našim bh. prilikama ne tvore neke izrazitije unutarnje dijalekatske granice. Još jedna vanlingvistička okolnost uvjetuje također to da visoke planine u našim prilikama nisu uzroci horizontalnih dijalekatskih diferenciranja. To je okolnost načina privređivanja stanovništva koje živi ispod tih planina stočareći po njihovim pašnjacima, pri čemu dolazi do kontakata između, i nače pokretljivih, stočara, između govornika sa jedne i sa druge strane planine. Kad se, međutim, radi o nekim mikrodijalekatskim pojavama, pogotovu onima leksičke prirode, pa donekle i fonetsko-akcenatske, ipak se ne može sa sigurnošću odbacivati uticaj planinskih razmeđa na formiranje nekih razlika, tj. na formiranje onih promjena i razlika koje u principu pripadaju horizontalnom, dakle prostornom diferenciranju jezika. To se posebno odnosi na neku vrstu dijalekatske granice između sjevernijih bosanskih planina Maglića, Zelengore, Leliće, Treskavice, Bjelašnice, Visočice, Vranice i južnijih hercegovačkih planina Čvrtnice, Prenja, Čabulje, Crvnja i Veleži. Tu se ipak do izvjesne mjere radi o jednom širem dijalekatskom pograničju između sjevernijih bosanskih i južnijih hercegovačkih govora, naročito kad je riječ o štakavizmu i šćakavizmu, o akcenatskim variranjima, pa i o vrijednostima jednosložnih i dvosložnih refleksa jata, pri čemu južno od bosanskih planina svakako imamo zgušnjavanje hercegovačkih dijalekatskih odlika, koje se na prostoru sjeverno od bosanskih planina sve više dalje od susjednih hercegovačkih žarišta praktički zaustavljanih na širim prostorima južnih hercegovačkih planina, sve više se primičući sjevernijim bosanskim dijalekatskim jezgrima. Spomenut ćemo još i sjeverozapadne planinske masive bliže moru, planine Plješevicu i Dinaru, koje čine izrazitiju granicu između zapadnobosanskih, supstratski ikavsko-šćakavskih zapadnoštokavskih govora i dalmatinskih štokavsko-šćakavskih ili izrazitije šćakavskih govora bliže dalmatinskoj obali. Taj pravac pružanja planinskih masiva sa unutarnje strane Bosne i Hercegovine prate i polja, kakva su Livanjsko polje i Duvanjsko polje, te Popovo polje u dubrovačkom zaleđu.

Kad je riječ o uticaju planinskih geofizičkih faktora na stvaranje dijalekatskih granica, u teoriji lingvističke geografije riječ je uvijek o tome kako i koliko ti faktori utiču na tzv. horizontalno, tj. teritorijalno raslojavanje jezika u „klasičnom“ prostornom smislu. U toj istoj teoriji, međutim, postoje tek nagoviještene i još nerazrađene teze koje ovaj faktor ne dovode u vezu sa horizontalnim diferenciranjem jezika već upravo sa *vertikalnim diferenciranjem jezika*, tejom koja je dobrim dijelom početno razrađivana i od strane autora ovih redova, u rukopisu njegove još neobjavljene knjige „*Teze i metateze o bosanskom jeziku*„. Naime, autor tu polazi od jedne hipoteze da bi visokoplaninski masivi i načini stočarenja i komuniciranja govornika dijalekata koji gravitiraju tim planinama mogli uzrokovati formiranje ili produbljanje jezičkih razlika srazmjerno tome na kojim nadmorskim visinama obituje stanovništvo odnosno govornici pojedinih dijalekata.

Generalna teza bila bi da bi prostori na višim nadmorskim visinama morali do izvjesne mjere formirati neke jezičke crte i navike koje se baš na tome planu, na planu razlika u vertikalnom prostornom smislu, razlikuju od osobina nizijskih govora. Tako bi se u sklopu takve hipoteze formirala dva pojma ili dvije terminološke sintagme: *nizijski govori* i *visinski govori*, što bi se odnosilo isključivo na postojanje tzv. mikrodijalekatskih razlika odnosno diferenciranja, možda najviše na leksičkom planu. To bi povlačilo za sobom i mogućnost formiranja sinonimskih termina *ratarski govori* i *stočarski govori*, koje dakako ne bi trebalo shvatiti bukvalno već ih razumjeti tako da oni predstavljaju vjerovatnoću ili mogućnost izvjesnih jezičkih diferenciranja unutar istih dijalekata koji imaju direktnu vezu upravo sa prostornim, geofizičkim faktorom terena u pogledu njegovih „nadmorskovisinskih“ odlika. Vrlo je moguće da se autor ovih redova nože smatrati i začetnikom te hipoteze, koju bi valjalo podrobnijim terenskim istraživanjima i konsultiranjima postojeće literature o bh. govorima, ili pretvoriti u tezu, ili je odbaciti kao teorijsku pretpostavku koja se na praktičnom istraživačkom uzorku ne može dokazati.

ZAKLJUČAK CONCLUSION

Kako je prostor Bosne i Hercegovine povezan sitemom rijeka, planina i polja u jedinstvenu cjelinu tako je i ta geografska okolnost, što direktno što posredno, djelovala i na jezičku kompaktnost i unutarnju izdiferenciranost bh. jezičkoga prostora u sklopu te kompaktnosti, cjelovitosti i jezičke prepoznatljivosti i autentičnosti.

Literatura Literature

Autorove knjige i tamo data literatura i izvori: Jezik, nacija, nacionalizam, Sarajevo 1990.; Jezik bosanskih Muslimana, Sarajevo 1991.; Bošnjачki narod i njegov jezik, Sarajevo 1999.; Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora, Sarajevo 1999.; Gramatika bosanskog jezika (Uvod), Zenica 2000.; Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne, Sarajevo 2002.; Teze i metateze o bosanskom jeziku (rukopis u formiranju)

SUMMARY

GEOGRAPHIC AND LANGUAGE BORDERS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA**Dževad Jahić, academician**

A longtime professor at the Faculty of Philosophy in Sarajevo, one of the founders of the Bosniak Academy of Sciences and Arts and its Vice President

The question which arises here is how such a reasoned theoretical approach is reflected on the specific circumstances and causes of the formation of linguistic boundaries within Bosnia and Herzegovina, and the boundary regarding the integrity of the Bosnian language in relation to the neighboring ones, more than related, South Slavic languages, Serbian, Croatian and Montenegrin. This is certainly a very complex issue, to which we will only show some elements on this occasion. In doing so, we will partly try to separate the purely geographical factors from the historical ones, but it will be very difficult to achieve this in our Balkan and Bosnia-Herzegovina case, because in these areas of ours, these two, otherwise interconnected, factors intertwine in a special way. In fact, in the way in which European linguistic geography and in general linguistic diachronic methodology and theory have not found more reliable models for its more comprehensive and well-founded understanding and interpretation. In this sense, this contribution is also a challenge for the author, but a challenge that cannot be overly ambitious, precisely because of that mentioned discrepancy between the complexity of the Balkan language differentiation and interferences, and the mere uneducated or unwillingness of the linguistic theory to further investigate and explain these phenomena.

We will first hold on to the outer, broader, or framework boundaries. As it is known, Bosnia and Herzegovina is a specific country in the entire territory of the Balkans. In physical-geographical terms, it is homogeneous in relation to the neighboring countries and countries because of the clear, stable and permanent natural boundaries of these areas, which primarily refers to the rivers Drina, Sava, Una, Cetina and Trebišnjica. Such a physical-geographical fact presupposes the existence of a geographical - but not only a geographical - whole, which preserves its complete physiognomy, for which, according to the laws of ethnical and linguistic movements, everything that accompanies the Bosnian ethnos and its language is bound. This first geographical circumstance actually in large part affects the formation of the external borders of the state of Bosnia and Herzegovina, but not only that. This physical-geographical circumstance also influences a very important legitimacy in the formation of languages in this region. It is the legitimacy of the linguistic spatiality of space. This means that this is a space on which a linguistic core is formed through history, which continually works on peripheral spaces, but mainly to the above mentioned river boundaries. At that, bh. space in the linguistic sense never represented a space in which the features of some other linguistic focal points spread beyond these borders. Everything that was formed in a linguistic sense as a core, was created and spread here, in the central Balkan region and in the framework of the western-style *stokavština*. Bosnia and Herzegovina is not linguistically a place where the characteristics of other spatial and state spheres, Serbia and Croatia are assimilated in modern language, but its authentic characteristics have relations with other areas, have contacts with those areas in a purely ethnic, confessional and national sense. But it is not a place that "imports" language qualities from the east or from the west. This science knows, but this knowledge is not sufficient to prevent many manipulations of

BiH. linguistic space, construction, the substitution of theses, whose ultimate goal was always to deny BH. space as a geographical, historical, state and linguistic whole. Therefore, Bosnia is in a purely physical-geographical sense unique and integral as it is unique and integral and as linguistic space. This area has concluded with its historical features and circumstances and "helped" these historical circumstances to preserve its maturity and recognition in a purely spatial linguistic sense, even regardless of its well-known multi-religious and multi-ethnic characteristics.

In addition to this "hydronic" circumstances of the bh. bounadry, there is another physical-geographical circumstance that fits in its own way into this first, making bh. space also a compact and inextricable. It is the circumstance that its soil is kept in the unity of the mountain chain system from Dinara to the southern mountains at the border with Serbia and Montenegro. In this sense, a connected system of high fields extends from north to south, under which all the running waters i.e. the rivers Drina, Neretva, Bosna, Krivaja, Ukrina, Usora, Vrbanja, Lasva, Vrbas, Pliva, Unac, Sana, Una, as well as their numerous tributaries. All these rivers practically or represent lines for providing wider bundles of isoglosses of outer boundaries, or narrower or wider bundles of isoglosses the formation of inner linguistic or dialectal borders of Bosnia and Herzegovina. All of this is naturally reflected in a specific layered form. Namely, these boundaries are not available to determine and precise "at first glance", because they are linguistic, and not some other "more precise" borders. These are the relative external and internal dialectal boundaries of the BH space, because other geological factors are added to the other types of outer linguistic factors, and these are the ones that are ethnically, most historically speaking. In our case, they are primarily migration. But even when they are primarily migratory, the BH space preserves the linguistic continuity of the western stokavstina and the genetic connection with medieval formations of speech and dialects. This is especially revealed in the population that preserves the Bosnian ethnic continuity, starting from the Bogumil, through the continuity from the Ottoman rule, to the present time, in which the ethnicity clearly forms, through its affiliation with the Bosnian language, its motherland Bosnia, testifying to the Bosnian uninterrupted linguistic continuity, which also means historical continuity and cultural continuity.

Autor

Dževad Jahić (1948), filolog i književnik, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu, redovni član Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti. Autor je šest knjiga iz lingvistike i bosnistike i kapitalnog leksikografskoga djela višetomnog „*Rječnika bosanskog jezika*„, kao i četiri knjige lirske proze i romana *Ustraga*.